

بررسی نقوش نمادین هنر رشتی دوزی در دوره قاجار

سمیه فلاح کاظمی¹، پریسا شاد قزوینی²

¹- کارشناس ارشد هنر اسلامی، somayehfallahkazemi@gmail.com

²- دانشیار گروه نقاشی دانشگاه الزهراء (س) تهران shadparisa@yahoo.com

چکیده

هنر رشتی دوزی، نوعی قلاب دوزی و یکی از رودوزی های اصیل و ارزشمند ایرانی است که شهرت جهانی دارد و در دنیا نیز به همین نام رشتی دوزی (rashti duzi) معروف است که در دوره ی قاجار حتی با ارزش بیشتری نسبت به قالی به خارج از کشور صادر می شده است. هدف این مقاله بررسی نقوش نمادین به کار رفته در هنر رشتی دوزی دوره ی قاجار است. سوالی که در این مقاله به آن پاسخ داده می شود عبارتند از: نقوش نمادین که باعث اصیل شدن این هنر در دوره قاجار شده اند کدامند؟ و فرضیه عبارت است از: آنچه باعث اصالت بخشی، شهرت جهانی و فرارفتن رشتی دوزی از یک هنر تزئینی صرف، و مطرح شدن آن در بازارهای جهانی و رقابت آن با قالی شده، وجود نقوش اصیل و نمادین ایرانی در این هنر است. که شامل انواع نقوش گیاهی همچون درخت زندگی، جانوری مثل طاووس، اساطیری مثل اژدها و اژدها کشی، مذهبی مانند شیر و خورشید و تزئینی مانند بته جقه هستند که در مقاله در مورد هر کدام به تفصیل پرداخته شده و به جایگاه این نمادها هم در هنر ایران باستان و هم در هنر اسلامی و حتی عرفان اسلامی اشاره شده است. روش تحقیق توصیفی، تحلیلی و مبتنی بر مشاهده است و جهت گردآوری تصاویر آثار از وبسایت موزه ها و آثار موجود در وبسایت حراجی های آثار هنری استفاده شده است.

واژگان کلیدی: رشتی دوزی، قاجار، قلاب دوزی، نقوش نمادین

مقدمه

قلاب دوزی، یکی از زیباترین و مشهورترین رودوزی های سنتی ایران است که شهرت جهانی دارد و به جهت آنکه بخیه های زنجیره واری که با نخ ابریشمی برای ایجاد نقش و پوشاندن پارچه ی زمینه(ماهوت)، با وسیله ای میله مانند به نام قلاب ایجاد می شود، به آن قلاب دوزی می گویند. قلاب دوزی در برخی از شهرهای ایران مثل مهاباد و بختیاری نیز معمول است و از آنجایی که زیباترین و مشهورترین این آثار در رشت تولید شده اند، این هنر رشتی دوزی نامیده شده و حتی در زبان های خارجی و همچنین در موزه های خارجی نیز به همین عنوان مشهور است. "قلاب دوزی یکی از دوخت های زیبای ایرانی است که سابقه ی قدمت آن به سال 550 قبل از میلاد می رسد." در حفريات باستان شناسی در منطقه ی لولان، در منتهی الیه شرق ایران، قطعاتی از ملیله دوزی و قلاب دوزی پیدا شده است" (سید صدر، 1386، 299). همچنین "قطعاتی از ملیله دوزی و قلاب دوزی، منسوب به دوره ی اشکانی در شرقی ترین ناحیه ی ایران کشف شده است. این مجموعه روی یکی از دو نوع پیراهن های بانوان ایرانی- بر اساس آنچه که در آثار سنگ تراشی به جای مانده از دوره ی ساسانی مستفاد می شود قلابدوزی می شده است" (یاوری، 1385، 50).

دوره ی قاجار را می توان دوره ی اوج رودوزی های ایرانی نامید. "در دوره ی قاجاریه اکثر رودوزی های ایرانی رونق یافتند و در اغلب مناطق ایران رایج شدند. آثار به جای مانده از این دوره نشانگر توجه بیش تر مردم به هنرهای تزئینی است" (همان). یکی از مولفه های مهم در بخش اقتصادی شهر رشت در دوره ی قاجار صنایع دستی آن بود که شامل سفالگری، حصیربافی، قالیبافی، شعر بافی و قلاب دوزی(رشتی دوزی) است. "ادوارد بولاک که در دوره ی سلطنت ناصرالدین شاه به استخدام قاجارها در آمد و پس از سال های طولانی اقامت در ایران به وطن خود بازگشت و کتابی درباره ی ایران با نام "ایران ، سرزمین و مردم آن" نوشت. او در سفری که به گیلان داشته وضعیت صنایع دستی گیلان را رضایت بخش دیده و نقل می کند که بساط قلاب دوزی در رشت واقع در ساحل دریای خزر فراهم است که قلاب دوزی تمیز و هنرمندانه ای روی پارچه تولید می کنند" (بولاک، 1368، 392). اهمیت رشتی دوزی به حدی بوده که مورد توجه اکثر جهانگردانی که به گیلان سفر کرده اند قرار گرفته است. "مادام کارلا سرنا جهانگرد ایتالیایی در زمان سلطنت ناصرالدین شاه به ایران سفر کرده، در کتاب خود " آدم ها و آیین ها در ایران" در سفری که به گیلان داشته از قلاب دوزی ابریشمی به عنوان صنعت عمده شهر یاد کرده است که با قلاب هایی روی ماهوت توسط مردها دوخته می شود و هر متر مربع این کار زیبا چهار تومان(چهل فرانک) قیمت دارد. بهایی که دو برابر یک فرش خوب است . فرشی که هر متر مربع آن به طور متوسط بیست فرانک تمام می شود" (کارلا سرنا، 1362، 278). بدین ترتیب در دوره ی قاجار هنر رشتی دوزی نیز همپای قالی و حتی با ارزش تر از آن به خارج از کشور صادر می شد و امروزه برخی از این آثار در موزه های بزرگ دنیا و بسیاری نیز در مجموعه های خصوصی نگه داری می شوند.

نقوش نمادین رشتی دوزی

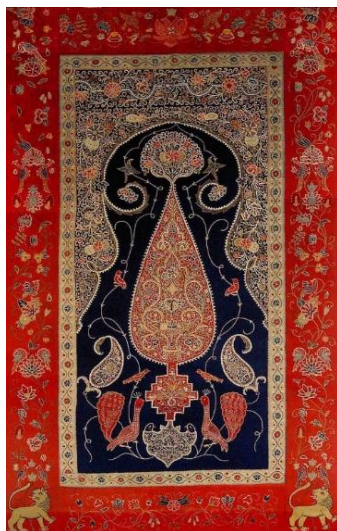
استفاده از برخی نقوش نمادین و اصیل در رشتی دوزی باعث شده که این هنر همچون قالی به هنری اصیل و ماندگار تبدیل شود. این نقوش معمولا از نقوش رایج قالبیابی، منسوجات و کاشیکاری هستند که در رشتی دوزی نیز به علت باورهای ملی، باستانی و اسلامی و عرفانی مردم گیلان هم به کار رفته اند. این نقوش در 5 دسته بندی قابل دسترسی هستند که شامل نقوش گیاهی همچون درخت زندگی می باشد که به شکل درخت سرو و درخت همه تخمه تجلی پیدا کرده است، نقوش حیوانی همچون طاووس، نقوش اساطیری همچون اژدها و اسطوره اژدها کشی، نقوش مذهبی مثل شیر و خورشید و نقوش تزئینی مانند بته جقه است.

1- نقوش گیاهی

درخت زندگی

درخت زندگی معمولا به صورت سرو ترسیم می شود. "سرو نام درختی است که با آیین زرتشت و تمدن ایرانی همبستگی خاصی دارد و سمبل نور اهورامزدا است و همیشه سبز بودنش نشان جاودانگی و آزادگی است، همچنین نشانی از بهشت و آسمان است. (نادری، 1390، 59) در دوران هخامنشی و ساسانی درخت سرو، درخت زندگی به شمار می رفت. نقش این درخت که به صورت نقش برجسته در تخت جمشید بسیار دیده می شود اهمیت نمادین آن را بیشتر آشکار می سازد (فرهود و دیگران، 1381، 47). همانطور که در تصویر 1 دیده می شود، در آثار رشتی دوزی، درخت سرو غالبا در یک محراب احاطه شده و دو طاووس از آن نگاهبانی می کنند. درخت زندگی غیر از سرو به شکل های دیگر مانند درختی دارای شاخه های قرینه و پیچان که بر روی آن پرندگانی نشسته اند دیده می شود. گل های این درخت بسیار متنوع هستند که احتمال اینکه این درخت همه تخمه باشد را تقویت می کند که تصویر 2 نمایانگر این درخت است. وصف درخت همه تخمه در بندش این چنین آمده است: "درخت بس تخمه میان دریای فراخکرت رسته و تخم همه ی گیاهان به او است. باشد که او را نیکوپزشک، باشد که کوشا پزشک، باشد که همه پزشک خوانند (دادگی، 1380، 121). "در بند هفتم رشن یشت وصف درخت همه تخمه این چنین آمده است: "درختی که در دریای فراخکرت برپاست، آن درختی که دارای داروهای نیک و داروهای موثر است و آن را ویسپوبیش (همه را درمان بخش) خوانند و در آن تخم های کلیه ی گیاه ها نهاده شده است" (سلطانی، 1372، 29).

درخت طوبی را می توان معادل اسلامی- عرفانی درخت همه تخمه دانست: در رساله عقل سرخ درباره درخت طوبی چنین آمده است: "پیر را گفتم درخت طوبی چه چیز است و کجا می باشد؟ گفت: درخت طوبی درختی عظیم است. هر کس که بهشتی بود، چون به بهشت رود، آن درخت را در بهشت ببیند. گفت: آن را هیچ میوه بود؟ گفت: هر میوه ای که در جهان بینی بر آن درخت باشد و این میوه ها که پیش توست همه از ثمره اوست. اگر آن درخت بودی، هرگز پیش تو نه میوه بودی، نه درخت، نه ریاحین و نبات و سیمرغ آشیانه بر درخت طوبی دارد" (فرهود و دیگران، 1381، 46).

تصویر 1- درخت زندگی به شکل درخت سرو در یک دیوار کوب تهیه شده، قرن سیزدهم هجری شمسی/ حدود سال 1860 میلادی،

ابعاد 241 در 131 سانتی متر منبع: www.textileasart.com

تصویر 2- دیوار کوب با نقش درخت زندگی با شاخه های افشان (همه تخمه)

تهیه شده در قرن سیزدهم هجری شمسی/ حدود اوایل قرن نوزدهم میلادی. 190/5 در 132 سانتی متر موجود در موزه متروپولیتن نیویورک،

منبع: www.metmuseum.org

2- نقوش جانوری

طاووس

به اعتقاد پیشینیان طاووس نابود کننده ی مار است از این رو آن را عامل حاصلخیزی زمین دانسته اند. در دوران باستان معتقد بودند که طاووس به دلیل نوشیدن آب حیات عمر جاودانه یافته است. نقش طاووس همراه با درخت زندگی جایگاه مهمی را در هنر ایران به خود اختصاص داده است. این نقش اغلب با مفاهیم مذهبی همراه می باشد. نقش طاووس نه تنها به عنوان نقشی نمادین در آثار هنری به کار گرفته شده است بلکه در دوران باستان نیز در آیین زرتشت به مثابه مرغی مقدس مورد توجه بوده است. طبری در مورد آتشکده ها و معابد زرتشتی که تا قرن سوم هجری باقی بوده اشاره می کند که در نزدیکی آتشکده ی بخارا مکان خاصی برای نگهداری طاووس ها اختصاص داده شده بود. (orgenson, 1986, 131) در اسلام نیز طاووس جایگاه والایی دارد. در روایت مشهوری از پیامبر، حضرت مهدی (عج) طاووس اهل جنت نامیده شده اند (مجلسی، 1378، 311). تعبیر دیگر جبرئیل است. برای مثال در توضیح "روح الامین" در سوره شعرا، روایتی از پیامبر وجود دارد که روح الامین را جبرئیل با بال های لوء لوء گشوده همچون طاووس عنوان نموده اند. (مجلسی، 1351، 218). تشبیه جبرئیل با بال هایش به طاووس در برخی تفاسیر نیز ذکر شده است. در تصویر 1 دو طاووس نگهبان درخت سروی هستند که در مرکز قالی در گلدانی واقع شده است و رنگ قرمز آنها در تضاد با رنگ سرمه ای زمینه است.

3- نقوش اساطیری

اژدها

در برخی آثار مثل تصویر 3، گوشه های گلدان درخت زندگی (سرو) به سر اژدها ختم می شود. در فرهنگ باستان، اژدها (مار) نماد اهریمن و در صدد تسلط بر درخت زندگی است. این امر سبب خشکسالی شده و آب در روی زمین به آفت شوری و بدمزگی آمیخته می شود و دو حیوان محافظ¹ با حضور و یا جنگ با مار از تسلط آن بر درخت زندگی جلوگیری می کنند. (الیاده، 1356، 13) اژدها را می توان نماد اهریمن نامید و در برخی آثار اژدها در حال بلعیدن پرنده ای تصویر شده است. که در آیین اژدها کشی می توان آن را به دادن قربانی برای سیر شدن اژدها و در نتیجه در امان ماندن درخت زندگی نسبت داد.

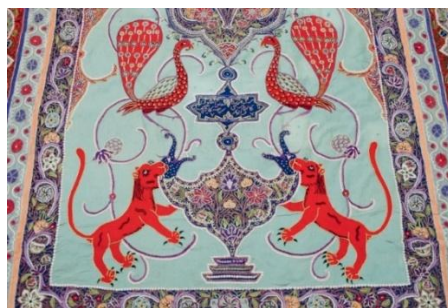
تصویر 3- نقش اژدها در حال بلعیدن پرنده در بخشی از تصویر یک روکش اسب

قن سیزدهم هجری شمسی / اواخر قرن 19 میلادی، 200 در 140 سانتی متر، منبع: www.liveauctioneers.com

¹ در اینجا طاووس

اسطوره اژدها کشی

از شواهد و مستندات پیداست که اسطوره اژدهاکشی از گستردگی جهانی برخوردار است. در بسیاری از فرهنگ ها و اساطیر جهان می توان نشانه هایی از این اسطوره را سراغ گرفت. همین موضوع می تواند دلیلی باشد که در اغلب فرهنگ ها می توانسته آیین اژدها کشی در مراسم گوناگونی، از جمله مراسم سال نو وجود داشته باشد. (میرمحمدی، 1388، ص 84) اژدها یا دیو پلیدی به سرزمینی حمله می کند و آن را به تصرف خویش در می آورد. اژدها جلوی سرچشمه های برکت و باروری را می گیرد و یا مانع از آفرینش جهان است. قهرمان - خدایی با شکست اژدها دوباره زندگی و ادامه ی حیات را با مردمان ممکن میسازد. (همان) آیین اژدهاکشی از سه عنصر اصلی تشکیل شده است. 1- اژدها، 2- نیروی باروری اسیر شده، 3- قهرمان اژدها کش. در این الگو اژدها با اسیر کردن یکی از نیروهای برکت و باروری از ادامه ی حیات پیشگیری می کند. برای راضی نگه داشتن و یا سیراب کردن اژدها، مردمان باید هر روز قربانی بدهند، باید کام اژدها سیراب شود (میرمحمدی، 1388، 85). در تصویر 4 می توان مایه ی برکت را درخت سرو و چشمه دانست که دو طاووس از آن نهبانی می کنند. دو اژدها قصد به اسارت گرفتن چشمه و درخت و ایجاد خشکسالی را دارند که دو قهرمان یعنی دو شیر در نبرد با اژدها باعث حفظ آب و جاری شدن آن و آغاز بهار می شوند.

تصویر 4- نقش اساطیری اژدها کشی در رومیزی تهیه شده در کارگاه امین السلطان و اهدایی به امپراتوری روسیه

رشت، قرن سیزدهم هجری شمسی / حدود سال 1890 میلادی. ابعاد 106 در 87 سانتی متر منبع: www.shabantiques.com

4- نقوش مذهبی

شیر و خورشید

نقش شیر به عنوان یک نمود و نماد جایگاه مهمی در تزیینات هنر ایران ما قبل از اسلام به ویژه در دوره اسلامی به خود اختصاص داده است و شاید قدیمی ترین مفهوم نمادین نقش شیر در علم نجوم مورد استفاده قرار گرفته است. برج پنجم در منطقه البروج به نام برج اسد است که با نقش شیر نمایش داده می شود. در آثار هنری بر جای مانده از دوره اسلامی نقش شیر به تنهایی یا به صورت ترکیبی با دیگر نقوش مثل خورشید یا گاو به ویژه در دوره سلجوقیان و بعد از آن به وفور دیده می شود (خزایی،

1381، 55). مفهوم مذهبی نقش شیر و خورشید در هنر اسلامی از اواخر دوره سلجوقیان به بعد مشاهده می شود. به خاطر تعصب و سرسختی سلجوقیان نسبت به شیعیان، این نقش به عنوان نماد شیعه در امام زاده ها و مراکز شیعی و در دوره های بعدی در حکومت شیعیان مورد استفاده قرار گرفته است. در تصویر 5 نیز نقش خورشید به عنوان نماد پیامبر اسلام (ص) و شیر به عنوان نماد حضرت علی (ع) مشاهده می شود، ضمن آنکه شیر و خورشید از نقوش پرچم سه گوش قاجاریه نیز بوده است.

تصویر 5- نقش شیر و خورشید در روکش اسب، تهیه شده در قرن سیزدهم هجری شمسی/ حدود سال 1897 میلادی، ابعاد نامشخص

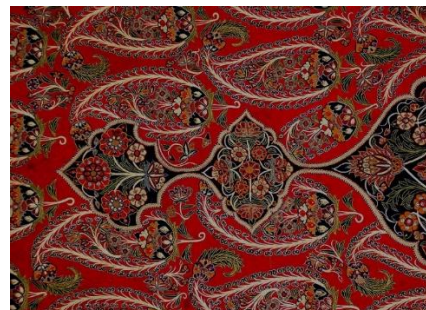
منبع: www.textileasart.com

5- نقوش تزئینی

بته جقه

در میان نقوش نمادین بته جقه به عنوان عنصری تزئینی از اهمیت خاصی برخوردار است و دارای ریشه ای غنی و بسیار پیچیده در ایران است. بته جقه در قدیم و زمان حال کاربرد بسیاری داشته و دارد. از جمله کاربرد آن را در بافته ها، منسوجات و غیره می توان دید. نمونه ی بارز استفاده از این طرح در تزیین تاج و نیم تاج شاهان قاجاری به صورت جیغه خود نمایی می کند و به عنوان عنصری معنادار بیانگر شکوه و قدرت سلطنت آنان بود. (نادری، 1390، 58) بته جقه نماد محافظ در مقابل چشم بد بر روی تاج پادشاهان، به صورت سمبلی از بال پرندگان اسطوره ای و تغییر یافته ی سرو سر افکنده است که نشانی از ایران و ایرانیان و حکایت از تواضع و راستی ایشان است که ریشه در واژه بته جقه دارد. (دهخدا، 1338، 58) بته جقه ای که در دوره ی قاجار رواج داشت و به بته قاجاری معروف بود، بیشتر به بته میری یا سرابندی (منطقه ای نزدیک اراک) شباهت داشته و اثر رابطه ی مقابل سرو و نگاره ی معروف به بته جقه را نمایان می سازد. این سرو در ابتدا به صورتی بوده که باغی را در خود جای می داده است و حلیت بیرونی و درونی آن و رابطه ی محیطی و محاطی آن کم کم تغییر کرده و به صورت بته جقه ای در آمده است. (وکیلی، 1382، 80)

همان طور که در تصویر 6 مشاهده می شود، بته جقه به صورت بته میری (سروی که باغی را در خود جای داده است) به صورت تکرار شونده برای پر کردن زمینه خالی به کار رفته است.

تصویر 6- بته جقه برای پر کردن زمینه در بخشی از یک رومیزی ترنجدار

تهیه شده در قرن سیزدهم هجری شمسی/حدود 1850 سال میلادی ، 335 در 152 سانتی متر منبع: www.textileasart.com

نتیجه گیری

نقوش نمادین در آثار رشتی دوزی جایگاه ویژه ای دارند که شامل نقوش گیاهی، جانوری، اساطیری، مذهبی و تزئینی است. بسیاری از این نقوش شامل درخت زندگی، شیر و خورشید، اژدها و بته جقه همواره در هنرهای سنتی و صنایع دستی و مخصوصا هنر قالی بافی نیز به کار رفته اند. یکی از دلایل ارزشمندی و ماندگاری صنایع دستی ایران، استفاده از نقوش نمادین و پر پیشینه است که باعث هویت بخشی به این آثار می شود. این نقوش در رشتی دوزی نیز به دلیل باورهای باستانی، اسلامی و عرفانی مردم گیلان به کار رفته اند که این ویژگی را می توان یکی از مهمترین دلایل مطرح شدن رشتی دوزی به عنوان هنری ایرانی و اصیل و فراتر رفتن آن از یک هنر تزئینی صرف و رقابت آن با قالی بافی به عنوان کالای صادراتی در دوره قاجار دانست.

مراجع

الیاده، میرچا، 1356، مقدمه ای بر فلسفه ی تاریخ (اسطوره بازگشت جاودانه) ترجمه بهمن سرکارانی، تبریز، انتشارات نیما

بولاک، یاکوب ادوارد، 1368، ایران و ایرانیان، ترجمه ی کیکاووس جهانداری، تهران، خوارزمی، جلد دوم

خزایی، محمد، نقش شیر در هنر اسلامی، مجله هنرهای تجسمی، خرداد 1381، شماره 17

دادگی، فرنېغ، بندهش، گزارنده: مهرداد بهار، جلد 2، تهران، طوس، 1380

دهخدا، علی اکبر، 1338، لغت نامه ی دهخدا، چاپخانه ی مجلس، نشر بی تا، حرف ب

سلطانی گرد فرامرزی 1372، ع، سیمرغ در فرهنگ ایران، تهران، مبتکران،

سیدصدر، سید ابوالقاسم، 1386 دایره المعارف هنرهای صنایع دستی و حرف مربوط به آن، 1386، تهران، سیمای دانش

شجاع نوری، نیکو (1385)، درخت نقشی بر فرش رویی بر عرش، انجمن علمی فرش ایران، فصلنامه علمی پژوهشی گلجام، شماره 3 صص 65 تا 87

فرهود فریناز، طاووسی، محمود، 1381 بررسی تطبیقی مفهوم نمادین درخت در ایران (با تاکید بر برخی متون ادبی و عرفانی ایران باستان و ایران اسلامی) **مدرس هنر « دوره اول، زمستان - شماره 2**

کارلا سرنا، 1362 سفرنامه ی مادام کارلا سرنا (آدم ها و آیین ها در ایران) ترجمه ی علی اصغر سعیدی، تهران، زوار

مجلسی، محمد باقر (1351) آسمان و جهان (جلد چهارم بحارالانوار) ترجمه محمد باقر کمره ای، اسلامیه، تهران

مجلسی، محمد باقر (1378) مهدی موعود، (جلد سیزدهم بحارالانوار)، ترجمه علی دوانی، دارالکتب الاسلامیه، تهران

میرمحمدی، کیوان، هنر، آیین اژدها کشی، بازآفرینی مداوم زمان، مجله فردوسی، اسفند 1387 و فروردین 1388، شماره 74

نادری، سمیه، جایگاه نقش بته جقه در تزیینات شاهان قاجار، کتاب ماه هنر، شماره 162، اسفند 1390.

وکیلی، ابوالفضل، 1382، شناخت طرح ها و نقش های فرش ایران و جهان، تهران، نشر نقش هستی

یاوری، حسین، مختصری درباره ی رودوزی ها در ایران و جهان، مجله رشد آموزش هنر، بهار 1385، شماره 6، صص 50 و 51

M.Golfer , orgenson, Medieval Islmic symbolism and the painting the cefalu cathedral E.J
brill 1986,p131

www.textileasart.com

www.shabantiques.com

www.liveauctioneers.com

www.metmuseum.org